

DOI: 10.33270/02242802.106
УДК 342.76(450)(430)

Обмеження прав і свобод людини за формою

ШЕРШЕЛЬ Ольга*

аспірант кафедри теорії, історії та філософії права Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0874-3138>

Анотація. Для правового регулювання суспільних відносин важливим є вибір належної форми обмежень прав і свобод людини. Запровадження обмежувальних заходів під час надзвичайних ситуацій, воєнного стану засвідчили необхідність їх корегування (від повної заборони на вчинення певних дій до обумовлення реалізації прав певними обставинами) залежно від поточної ситуації. Мета цієї статті – визначити поняття форми обмеження прав і свобод людини, з огляду на філософсько-правовий аспект, виокремити форми таких обмежень, а також зазначити, на підставі яких актів їх можна регулювати. Методичною основою став діалектичний метод, який надає можливість дослідити єдність змісту і форми обмежень прав людини, первинність змісту щодо форми. У структурі методологічних підходів під час аналізу законодавства України використовують системний та порівняльний методи. Аксиологічний підхід було застосовано під час розгляду питання щодо єдності змістового та формального у визначенні верховенства права. Обґрунтовано, що вибір форми обмежень прав і свобод людини обумовлений метою запровадження таких обмежень, акцентовано на важливості своєчасної зміни «застарілої» форми прийнятнішою залежно від обставин (економічних, соціальних, природних та інших чинників). Ігнорування цієї вимоги призведе до неефективності обмежень прав людини, їх нівелювання. Зазначено, що оскільки Конституція і закони України врегульовують загальні питання обмежень прав людини (встановлюючи загальні правила поведінки щодо невизначеного кола осіб), на підставі й відповідно до їх приписів порядок застосування обмежувальних заходів, зокрема адаптацію до конкретних обставин і вибір оптимальної форми обмеження прав та свобод людини, можуть здійснювати на рівні підзаконних актів і в рішеннях судів. Наукова новизна публікації полягає в авторському визначенні форм обмеження, виокремлення однієї з них – скасування складового конституційного права людини, не конкретизованого в Конституції України (наприклад, скасування права на певний вид державної допомоги сім'ї, отримання якої Конституція України не гарантує). Визначення форми обмеження прав і свобод людини важливе під час оцінювання правомірності таких обмежень, воно впливає на формуванні критеріїв допустимості та пропорційності їх встановлення.

Ключові слова: права людини; форма обмеження; заборона; законодавче упущення; скасування складових права; верховенство права.

Історія статті:

Отримано: 29.07.2024

Переглянуто: 28.08.2024

Прийнято: 30.09.2024

Рекомендоване посилання:

Шершель О. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2 (28). С. 106–115. doi: 10.33270/02242802.106.

* Відповідальний автор

Вступ

Конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини й громадянина безпосередньо пов'язаний з механізмом правового регулювання, який є обов'язковою умовою його функціонування (Andriievska, 2016(c), p. 84). Тому необхідно дослідити форму обмежень прав і свобод людини. Методологічна цінність категорії форми полягає в тому, що форма втілює зміст у конкретну дійсність.

Форма – одна з центральних категорій філософії, дослідження якої почалося ще за античних часів. В Арістотеля річ складається з матерії та форми, форма перетворює матерію на дійсність, тобто втіленою в конкретну річ. Давній мислитель виокремлював чотири аспекти речі, зокрема форму, завдяки якій річ стає дійсною (*causa formalis*), і того, хто змушує матеріал набуті цієї форми (*causa efficiens*). Філософсько-теологічне трактування змісту (матерії) і форми пропонував і Фома Аквінський. У Новий час Ф. Бекон стверджував про примат матерії над формою. Співвідношення матерії (змісту) і форми дослідив І. Кант: форма – це спосіб упорядкування матерії. Категорії змісту і форми вивчав Г. Гегель.

Матеріали та методи

У вітчизняній науці аспекти форм обмеження прав і свобод особи були предметом розгляду О. Андрієвської (2016), Л. Заморської (2019), М. Комзюк (2015), І. Панкевича (2022), П. Рабіновича (2022), В. Човгана (2017) та ін.

Форму обмежень прав і свобод людини визначають як процес утілення норм щодо встановлення та застосування конституційно-правових обмежень прав і свобод людини й громадянина в дійсність (Andriievska, 2016(a), p. 55); це елемент механізму обмеження прав і свобод людини, що має на меті зовнішнє відображення та фактичну реалізацію спеціально уповноваженими на те суб'єктами влади правових норм, які мають право обмежувальний характер (Zamorska, 2019, p. 8).

Під час розгляду питання про надмірність застосованих заходів за обмеження прав і свобод людини важливими є позиції судів у системі судоустрою України і Конституційного Суду України.

У дослідженні застосовано діалектичний метод, який надав можливість висвітлити поняття форми обмеження прав і свобод людини. За допомогою системно-структурного методу визначено місце форми в правовому регулюванні обмежень прав і свобод людини; завдяки порівняльному методу з'ясовано, у яких випадках обраний засіб є найприйнятнішим.

Результати й обговорення

В умовах правової держави заборону надмірного державного втручання у свободу особи розглядають як аксіоматичну вимогу: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це вкрай необхідно, і тільки в такому обсязі, у якому її заходи будуть співмірними поставленій меті (Pohrebnyak, p. 294).

Тож обрана форма обмежень прав і свобод людини має бути адекватною меті встановлення обмежень і не може бути надмірною. Завдання правотворця в разі зміни зовнішніх обставин – обрати ту форму обмеження, яка найбільше відповідає умовам, що склалися.

Форму обмежень прав і свобод людини, з огляду на діалектичну єдність форми і змісту, первинність змісту щодо форми, можна визначити як зовнішнє оформлення (втілення) змісту обмежень прав і свобод людини, яка має внутрішню структуру (сферу застосовування, коло осіб, до яких застосовують обмеження, тощо) і встановлюється пропорційно (розмірно) до мети обмеження.

Заборони на реалізацію певних прав, встановлені під час карантинних обмежень, потребують постійного корегування, з огляду на епідеміологічну ситуацію (від абсолютної заборони на реалізацію права вільно пересуватися (заборона виходити з дому) до обумовлення можливості керуватися певними правилами (носіння маски, вакцинація) тощо).

До форм обмеження прав і свобод належать: а) заборона на певний варіант реалізації права чи свободи, тобто встановлення поведінки (відносна заборона); б) заборона на реалізацію права (свободи) загалом (абсолютна заборона); в) втручання (вторгнення) в право (свободу) уповноважених державних органів (характеризується активними діями державних органів і пасивною поведінкою особи); г) обов'язок; д) відповідальність (Komziuk, 2015, p. 54).

Загалом поділяючи такий підхід до класифікації, вважаємо недоцільним виокремлення такої форми, як втручання (вторгнення) в право (свободу) уповноваженими державними органами (характеризується активними діями державних органів і пасивною поведінкою особи), оскільки таке втручання здійснюють у певних формах, фактично воно встановлює заборону на можливість реалізації особою окремого права. Втручання держави в право особи користуватися майном (у разі його вилучення) фактично обмежує право особи розпоряджатися такою власністю, тобто заборону на визначений варіант реалізації прав і свобод людиною.

Конституційний Суд України, даючи визначення правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина, використовує формулювання «втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг

конституційних прав і свобод людини і громадянина»¹.

Також серед основних форм конституційно-правових обмежень науковці виокремлюють скасування та звуження змісту й обсягу наявних прав і свобод (Andriievska, 2018(b), p. 10).

Така позиція видається дискусійною, оскільки Конституція України, допускаючи обмеження конституційних прав і свобод людини, встановлює заборону на їх скасування (частина друга статті 22). Конституційний Суд України вирізняє обмеження та скасування прав і свобод людини, вказуючи, що скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація, а звуження змісту й обсягу прав і свобод є їх обмеженням².

Тож у випадку скасування права особи не відбувається його обмеження, у цьому контексті має йтися не про обмеження конкретного права, а про обмеження обсягу прав і свобод особи, які визначають її правовий статус в конкретній правовій системі.

Недоцільним є також віднесення до форм обмеження прав та свобод особи і звуження прав, оскільки звуження змісту й обсягу прав і свобод є їх обмеженням, про що також зазначено в рішенні Конституційного Суду України.

Водночас зауважимо, що під час правового регулювання виникають ситуації, коли особу позбавляють певних можливостей, зокрема, скасовують право на отримання певної державної допомоги сім'ям або доплат, не гарантованих Конституцією України. У цій ситуації пропонуємо таку форму обмеження прав і свобод людини, як зміна, скасування складових конституційного права особи.

Наприклад, у Рішенні від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 Конституційний Суд

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Байшева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни, Даць Ірини Вільямівни, Дедковського Вячеслава Вікторовича, Желізняка Михайла Васильовича, Кожухарової Людмили Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січ. 2016 р. № 955-VIII зі змінами від 12 лип. 2019 р. № 5-р(І)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text/>.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 верес. 2005 р. № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.

України констатував, що «складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першої статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів»³. У цьому Рішенні зазначено, що оскільки допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога при народженні дитини та допомога при усиновленні дитини не передбачені в Конституції України, то на них не поширюються й визначені її ст. 22 гарантії щодо заборони скасування чи звуження змісту та обсягу прав, визначених, зокрема, у ст. 46, 48 Основного Закону України.

Ще однією формою обмеження прав і свобод особи є заборона на вчинення певних дій. Наприклад, в умовах воєнного стану не реалізується конституційне право на страйк (заборонено його реалізацію).

Обмеження і заборони розрізняють, коли йдеться про них як засоби в структурі методу правового регулювання (загальнодозвільного та дозвільного).

Обов'язок як форма обмеження прав і свобод людини вказує на зобов'язання суб'єктів права вчиняти певні позитивні дії.

Характеризуючи загальнодозвільну право-суб'єктність на прикладі політичної партії, виокремлюють низку законодавчих зобов'язань (активних обов'язків), які, конкретизуючи свободу політичної діяльності (тобто загальний дозвіл), є її своєрідними обмежувачами й стосуються, зокрема, членства в партії (Radanovych, 2023, p. 17).

У Рішенні Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 зазначено, що будь-які обмеження права на свободу об'єднання, зокрема покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього конституційного права, мають бути встановлені законом⁴.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 7 листоп. 2018 р. № 9-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 6 черв. 2019 р. № 3-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text>.

Інша форма обмеження прав і свобод людини – відповідальність. Юридичну відповідальність визначають як передбачені санкціями норм права вид і міру обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру в правовідносинах, що виникають із факту правопорушення (Kalienichenko, 2020, p. 16).

Позбавлення особистого характеру пов'язані зі зміною правового статусу особи. Зокрема, це позбавлення волі, позбавлення спеціальних прав (займати певні посади), майнового – штраф, відшкодування шкоди, організаційного – анулювання ліцензії.

Важливе місце посідає кримінальна відповідальність, адже притягнення до такого виду юридичної відповідальності пов'язане з можливими істотними обмеженнями прав і свобод людини¹.

З огляду на зазначене, слід виокремити такі форми обмеження прав і свобод особи: 1) абсолютну заборону на здійснення певних дій щодо реалізації права; 2) призупинення реалізації окремого права та свободи; 3) зміна/скасування складових конституційного права особи; 4) зобов'язання вчинити певні дії (обов'язки); 5) відповідальність.

Відповідна класифікація має суб'єктивний характер, а одна й та сама заборона може виконувати функцію обмеження загального дозволу щодо одного права й одночасно функцію гарантування – для іншого. Тлумачення ст. 23 Закону України «Про інформацію» через заборону не лише збирати, а й зберігати, використовувати та поширювати конфіденційну інформацію про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, одночасно є обмеженням загального дозволу, який відображається правом на інформацію та гарантією загального дозволу, відображеного правом на недоторканність особистого життя (Yaroshenko, Synchuk, & Radanovych, 2022, p. 75).

На думку вчених, особливість використання правових обмежень у законотворчій діяльності полягає в тому, що не обов'язково використовувати терміни обов'язку або заборони чи обмеження, щоб увести в дію певне обмеження. Особливими словниковими формулюваннями на кшталт «не може мати», «обіймати посаду», «за винятком», «крім» можна або посилити, або пом'якшити (чи скасувати) обмеження (Kelman, M., & Kelman, R., 2024).

Досліджуючи питання форм обмеження прав і свободи особи, слід також зосередити увагу на формі закріплення відповідних обмежень.

Форми реалізації обмежень прав і свобод людини необхідно відрізнити від форм нормативного закріплення обмежень тих самих прав і свобод. Форми нормативного закріплення обмежень прав і свобод людини – це вихідні від держави чи визнані нею зовнішні, офіційно-документальні методи організації обмежень прав і свобод людини, набуття ними юридичного значення (Zamorska, 2019, p. 11).

Форма права залежить від компетенції суб'єкта, який надає правило поведінки загально-обов'язкового характеру; місце суб'єкта в системі правотворчих органів має визначальний вплив на якість юридичної норми, сферу її дії, юридичну силу тощо (Chubokha, 2018, p. 107).

Обмеження прав і свобод людини й громадянина можливе лише у виняткових випадках, передбачених міжнародним і національним законодавством (Lotiuk, 2023, p. 10).

Конституція України визначає вихідні базові принципи встановлення обмежень прав і свобод людини. Закріплення конституційних прав в Основному Законі держави відбувається так, щоб окреслити випадки їх обмеження, передбачаючи в одних положеннях загальні вимоги щодо можливого обмеження прав і свобод людини, в інших – обумовлюючи обмеження певними обставинами. У Конституції України в частині другій ст. 24² встановлено загальну вимогу: «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», а в частині другій ст. 64 заборона обмеження певних конституційних прав обумовлено воєнним або надзвичайним станом.

Обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України; таке обмеження можуть встановлювати виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні; встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить ст. 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України. На цьому акцентує Конституційний Суд України, зокрема в Рішенні від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020.

Вимога встановлювати обмеження лише законодавчою владою впливає з концепції поділу влад. Дж. Локк аргументував необхідність визначення прав особи в законі (на протипагу іншим «непідготовленим» нормативним актам) як

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лют. 2019 р. № 1-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>.

² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

засобу попередження зловживання нормотворчою владою. Досліджуючи, чи є обов'язковим визначення правових обмежень саме в законах України як нормативно-правових актах, які приймає Верховна Рада України (ст. 91 Конституції України), слід послуговуватися формально-юридичним методом (Chovhan, 2017, p. 70).

Водночас закони, що впроваджує держава, повинні відповідати вимогам природного права. У разі відповідності природного права громадянському закону веління першого стають змістом другого: закон стає правовим (Shapoval, 2005, p. 36).

Встановлюючи відповідні обмеження прав людини в законах, необхідно дотримуватися конституційних принципів, передусім принципу верховенства права. Конституційний Суд України зазначив, що одним з виявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства; таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, зокрема обмежувати свободу та рівність особи¹.

Процес перевірки щодо дотримання принципу верховенства права доволі складний, адже цей принцип має низку складових, його зміст є динамічним. Витворити й запровадити інструмент оцінювання правовладдя в конкретній країні, з огляду на її конституційну та юридичну структуру, чинне законодавство й наявну судову практику, ставить своїм завданням Мірило правовладдя, ухвалене Венеційською комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 року).

Аналіз підходів до визначення змісту верховенства права в закордонній правовій доктрині дає підстави розмежувати формальні та субстантивні концепції верховенства права, перші з яких акцентують на формальних вимогах до законодавчих приписів і процесуальних вимогах до належної судової процедури, а другі – на вимогах до змісту закону. Нині прийнятнішими слід вважати субстантивні концепції верховенства права, які об'єднують формальні та змістові вимоги верховенства права (Tsvina, 2020, p. 202). Відмінність між формальним і змістовим поняттями верховенства права заперечується:

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листоп. 2004 р. № 15-рп/2004. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/246850_246915.

навіть формальні, на перший погляд, концепції обов'язково впливають на зміст права й обов'язково передбачають захист певних основних прав (Foran, 2019, p. 570).

Учені стверджують, що в Україні поширеними є формально-матеріальні версії верховенства права, які трактують the rule of law як панування прав людини, і вказують, що таке розуміння є джерелом потенційної невизначеності під час конкретизації змісту вимог цього принципу (Rabinovych, P., Rabinovych, S., & Pankevych, 2022, p. 22). Тож пропонують визначати його як встановлювану в судовій практиці динамічну рівновагу (баланс) значущостей інтересів різних учасників правовідносин, які є конкурентними (Rabinovych, P., Rabinovych, S., & Pankevych, 2022, p. 29).

З цього приводу зауважимо, що за наявності двох або більше інтересів, які конкурують, під час прийняття рішення перевагу (хоч і незначну) будуть надавати лише одному, а учасниками правовідносин є, зокрема, держава, а отже, за схожих обставин залежно від економічних, політичних та інших складових є ризик, що суди прийматимуть протилежні рішення, надаючи в одних випадках пріоритет державним інтересам, в інших – інтересам людини.

Положення Конституції України, які проголошують людину найвищою соціальною цінністю і те, що права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави, засвідчують необхідність утвердження ідеї про панування прав людини.

Сучасне українське правознавство поступово напрацьовує провідну ідею, що людина є центром правової системи, її альфою та омегою (Bratasiuk, V., Bratasiuk, M., 2021, p. 23).

На жаль, панування верховенства права – це мета, досягти якої в повному обсязі теоретично можливо, але практично неможливо. Саме тому й існує суд.

У практичному юридичному регулюванні безпосереднє посилання на верховенство права (передусім за умов швидких соціальних змін, перетворень) має сприяти адаптації такого регулювання до потреб й інтересів, які з певних причин не відображено в актах позитивного права (Rabinovych, P., Rabinovych, S., & Pankevych, 2022, p. 30).

Розглядаючи нормативне регулювання обмежень прав людини, Ф. Гаєк, посилаючись на Ж.-Ж. Руссо, стверджував: «...об'єкт законів завжди загальний, оскільки закон завжди розглядає предмет в абстрактному оточенні й абстрактних діях і ніколи – як окрему конкретну людину чи дію» (Haiek, 2002, p. 2002).

Закони спрямовані на правове регулювання питань суспільного життя і стосуються абстрактних ситуацій; ці закони не спрямовані безпосередньо на конкретну особу чи дію, але встановлюють правила та принципи, які мають

бути застосовані до всіх, хто підпадає під їхню дію (Оліїнук, 2024, р. 75).

Норми законів щодо обмеження прав і свобод особи конкретизовано в підзаконних актах, що визначають на підставі та відповідно до законів механізм застосування таких обмежень.

Окремими повноваженнями щодо встановлення обмежень прав і свобод людини наділений Президент України. Це опосередковано впливає зі ст. 64 Основного Закону (Andriievskia, 2016 (c), р. 6). Указом Президента України введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

Крім того, деякі питання щодо застосування встановлених у законах обмежень прав і свобод людини передбачено в актах Кабінету Міністрів України.

Конституційний Суд України неодноразово розглядав питання щодо конституційності актів уряду. За його висновком, оспорювані постанови Кабінету Міністрів України в частині встановлення плати за користування шкільними підручниками в загальноосвітніх державних і комунальних освітніх закладах не відповідають положенням статті 53 Конституції України (Рішення від 21 листопада 2002 року № 18-рп/2002), визнано неконституційним положення нормативно-правового акта уряду, яким паспортна служба органів внутрішніх справ застосовує дозвільний порядок вибору особою місця проживання (Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001).

Водночас, розглядаючи питання щодо конституційності встановлення порядку проведення атестації державних службовців Кабінетом Міністрів України, Конституційний Суд України не знайшов підстав для визнання неконституційною відповідної постанови (Рішення від 8 липня 2003 року № 15-рп/2003).

Прикладом визначення питань обмежень прав і свобод людини є акти уряду України, що встановлюють низку обмежувальних заходів, пов'язаних із запобіганням поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, на підставі закону. Кабінет Міністрів України, встановлюючи відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» карантин, визначає тимчасові обмеження прав фізичних і юридичних осіб та додаткові обов'язки, що покладені на них.

Аналізуючи суб'єктний склад застосування конкретно-індивідуальних обмежень права на інформацію в інтересах національної безпеки, Т. І. Шинкар зазначає поміж інших і Кабінет Міністрів України (Shynkar, 2023).

Відповідні питання щодо обмеження прав і свобод людини містять рішення місцевих органів влади й місцевого самоврядування. Учені, досліджуючи самоврядну парадигму, виокремлюють фактор інституціоналізації прав і свобод

людини та фактор формування і реалізації конституційно-правового статусу людини в межах територіальної громади та в умовах місцевого самоврядування; наявність власної компетенції органу місцевого самоврядування і суттєвого комплексу делегованих їм повноважень органів виконавчої влади (Baimuratov, & Kofman, 2023, р. 30-31).

Державні місцеві адміністрації впроваджували на своїх територіях відповідні обмежувальні заходи, спрямовані на призупинення темпів поширення коронавірусу, приймали відповідні рішення, якими посилювали обмежувальні заходи із запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2.

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування на підставі законів України, зокрема, встановлюють відповідно до законодавства правила з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти, додержання тиші в громадських місцях, приймають рішення з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями.

Передбачено обмеження прав і свобод людини і в судових рішеннях. Правозастосування у сфері використання, здійснення прав, свобод й інтересів людини, охорони та захисту цих можливостей з боку держави, її апарату в умовах сьогодення мають надважливе значення (Sambog, 2024, р. 196).

На підставі ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» суд забороняє діяльність політичної партії.

Водночас науковці зауважують, що закон, а не рішення суду є формальною підставою обмеження прав і свобод людини й громадянина в Україні на підставі нормативності, а не індивідуальності конкретних обмежень. Встановлення судом обмеження окремих прав і свобод людини й громадянина підтверджує індивідуальний підхід щодо кожного окремого випадку такого обмеження (Andriievskia, 2016(c), р. 6).

Розглядаючи питання форм обмеження, не можна оминати увагою законодавчі упущення, адже обмеження може відбуватися не лише шляхом закріплення, а й через брак механізмів реалізації.

Поміж випадків неправомірного обмеження прав публічних службовців слід виокремити ситуації, коли їхнє право (зокрема, право рівного доступу до державної служби) не може бути реалізовано через відсутність механізму в законі (Shershel, 2022, р. 106).

Змістова нечіткість чи суперечливість норм права, неповнота або їх відсутність – це ті законодавчі прогалини, які з технічних, технологічних чи філологічних причин законотворчого процесу «проникають» у зміст норм права, деформуючи їх суть, а іноді спотворюючи весь дух закону, що

згодом виявляється на стадії правозастосовної практики судів (Kurylo, & Yasynok, 2022, p. 79).

Конституційний Суд України вважає, що держава, виконуючи головний обов'язок – утвердження та забезпечення прав і свобод людини (частина друга ст. 3 Конституції України), повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й уживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, створювати механізми, необхідні для задоволення потреб й інтересів людини (від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016).

Також учені зауважують, що чимало статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачають обов'язок держави забезпечувати особі необхідні умови для ефективного реалізації цих прав, хоча жодна з конвенційних норм чітко не формулює таких обов'язків. Водночас невиконання їх унеможливає захист прав людини й основних свобод, тому важливо визначити критерій, за яким можна встановлювати наявність чи відсутність такого позитивного обов'язку держави. У справах «Ріс проти Об'єднаного Королівства», рішення від 17 жовтня 1986 року, та «Коссі проти Об'єднаного Королівства» зазначено: «Визначаючи, чи існують позитивні обов'язки держав у конкретному випадку, необхідно зважати на справедливий баланс, який повинен бути встановлений між загальними інтересами суспільства та правами і свободами особи» (Fedyk, 2021, p. 305)

Додатково зазначимо, що Конституційний Суд України у разі законодавчих прогалин відмовляє у відкритті конституційного провадження (ухвала від 1 жовтня 2024 року № 6-уп/2024), водночас, у разі наявності законодавчих упущень, розглядає відповідні справи (Рішенням від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022).

Конституційний Суд України не може повністю і остаточно заповнювати законодавчі упущення шляхом лише офіційного тлумачення. Як правозастосовний орган Конституційний Суд України може виконувати роль «негативного» законодавця, коли визнає неконституційними акти або їх певні положення. Проте заповнення законодавчих упущень, їх усунення або подолання не може бути здійснено Конституційним Судом України (Kolodii, & Ternavska, 2024, p. 67).

Висновки

Обрана форма обмеження прав і свобод людини має бути адекватною меті такого обмеження та не може бути надмірною. Форму обмеження прав і свобод людини враховують під час оцінювання критеріїв допустимості обмеження прав людини, а її «застарілість» призводить до надмірного втручання держави в права та свободи людини. Непропорційні заборони фактично буде ігнорувати суспільство.

Обмеження прав і свобод людини встановлюють у Конституції України та прийнятих відповідно до неї законах. Встановлюючи в законах обмеження прав людини, необхідно дотримуватися передусім принципу верховенства права. З огляду на те, що верховенство права є динамічним поняттям, необхідно акцентувати на єдності формального і змістового в ньому, а за наявності інтересів, які конкурують, перевагу надавати захисту конституційного права та свободи людини, сутність якого не може бути порушено в жодному разі. Механізм застосування конституційних і законодавчих положень, якими встановлюються обмеження прав і свобод особи, може бути врегульований підзаконними актами, прийнятими на підставі та у відповідності до Конституції та законів України, у рішеннях судів. З огляду на позитивний обов'язок держави забезпечувати реалізацію прав і свобод людини, суди вирішують питання щодо пропорційності їх обмеження в разі законодавчих упущень.

References

- [1] Andriievskaya, O.V. (2016a). Constitutional and legal mechanism for restricting the rights and freedoms of man and citizen: issues of individual elements. *Visegrad journal on human rights*, 4/1, 54-59.
- [2] Andriievskaya, O.V. (2016b). Formal grounds for restricting the rights and freedoms of man and citizen in Ukraine. *Law and society*, 1, 3-8.
- [3] Andriievskaya, O.V. (2016c). On the constitutional and legal mechanism for restricting the rights and freedoms of man and citizen in Ukraine. *Almanac of Law. Law and Progress: Components of Provision in Modern Conditions*, 7, 83-86.
- [4] Andriievskaya, O.V. (2018). *Constitutional and legal restrictions on human and civil rights and freedoms in Ukraine* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [5] Baimuratov, M.O., & Kofman, B.Ya. (2023). Self-governing paradigm in the formation and functioning of democratic legal statehood: towards determining the content, role and significance. *Bulletin of the Alfred Nobel University*, 1(6), 27-37. doi: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3.
- [6] Bratasiuk, V.M., & Bratasiuk, M.H. (2021). The principle of recognition as a necessary basis for the formation of a human personality as a subject of law. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(21), 22-28. doi: 10.33270/02212101.22.
- [7] Chovhan, V.O. (2017). *Restrictions on the rights of prisoners: legal nature and justification*. Kharkiv.

- [8] Chubokha, N. (2018). The correlation between the categories "form" and "source" of law. *Historical and Legal Journal*, 2, 105-110.
- [9] Fedyk, S.Ye. (2021). Application of the principle of proportionality in judicial practice. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 63, 302-305. doi: 10.24144/2307-3322.2021.63.53.
- [10] Foran, M.P. (2019). The rule of good law: form, substance, and fundamental rights. *The Cambridge Law Journal*, 78(3), 570-595. doi: 10.1017/S0008197319000618.
- [11] Haiek, F.A. (2002). *Constitution of Freedom* (M. Oliinyk, A. Korolyshyn, Trans). Lviv: Litopys.
- [12] Kalienichenko, L. (2020). Legal responsibility: concept, features. *State and regions*, 1(67), 1, 12-17. doi: 10.32840/1813-338X-2020.1-1.2.
- [13] Kelman, M.S., & Kelman, R.M. (2024). Legal restrictions are a specific method of legal regulation. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 1(82), 71-78. doi: 10.24144/2307-3322.2024.82.1.9.
- [14] Kolodii, A.M., & Ternavska, V.M. (2024). Legislative omission: normative and doctrinal aspects of understanding, detection and elimination. *New Ukrainian law*, 3, 60-68. doi: 10.51989/NUL.2024.3.7.
- [15] Komziuk, M.A. (2015). The concept, content, types and forms of restriction of personal freedom of citizens under administrative law. *European perspectives*, 1, 52-58.
- [16] Kurylo, M.P., & Yasynok, D.M. (2022). Legislative gaps and judicial lawmaking: the relationship of concepts. *Current problems of domestic jurisprudence*, 1, 77-82. doi: 10.32782/392246.
- [17] Lotiuk, O.S. (2023). Constitutional principles of restriction of human and civil rights and freedoms in the post-war period. *Current problems of domestic jurisprudence*, 2, 9-15. doi: 10.32782/39221463.
- [18] Oliinyk, Yu.V. (2024). Political and legal ideas of Friedrich Hajeczko on the development and significance of the concept of the rule of law. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 81(1), 73-80. doi: 10.24144/2307-3322.2024.81.1.11.
- [19] Pohrebnyak S. P. Pryntsyp proporsiynosti v ukrayin's'kiy yurydychniy praktytsi ta praktytsi YESPL. Pravove zabezpechennya efektyvnoho vykonannya rishen' i zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya (Odesa, 15 veresnya 2012 r.). O. 2012. S. 294-310.
- [20] Rabinovych, P.M., Rabinovych, S.P., & Pankevych, O.Z. (2022). The search for the rule of law as a balancing of social interests. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(33), 15-35. doi: 10.31359/1993-0909-2022-29-3-15.
- [21] Radanovych, N. (2023). The generally permissible type of legal regulation in Ukraine: subjective characteristics. *Prykarpattya Legal Bulletin*, 2(49), 16-22. doi: 10.32782/pyuv.v2.2023.3.
- [22] Sambor, M. (2024). Problems of law enforcement in the field of the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly: practice of general courts of first instance in cases of administrative offenses under the legal regime of martial law. *Bulletin of the Luhansk National Scientific Institute named after E.O. Didorenko*, 1(105), 195-213. doi: 10.33766/2786-9156.105.195-213.
- [23] Shapoval, V.M. (2005). *Philosophy of Law*. Part I. History of Philosophical and Legal Doctrines. Kharkiv.
- [24] Shershel, O. (2022). Restrictions on the rights of public servants: problematic issues. *Philosophical and methodological problems of law*, 2, 103-108. doi: 10.33270/02222402.103.
- [25] Shynkar, T.I. (2023). *Organizational and legal principles of restricting the right to information in the interests of national security*. Lviv.
- [26] Tsvina, T.A. (2020). Formal and substantive concepts of the rule of law in contemporary discourse. *Entrepreneurship, economy and law*, 11, 197-203. doi: 10.32849/2663-5313/2020.11.34.
- [27] Yaroshenko, O.M., Synchuk, S.M., & Radanovych, N.M. (2022). The generally permissible type of legal regulation and the practice of the Constitutional Court of Ukraine. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(4), 66-92. doi: 10.31359/1993-0909-2022-29-4-66.
- [28] Zamorska, L.I. (2019). Normative analysis of actual forms of restriction of human rights. *Bulletin of the Southern Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 19, 8-13.

Список використаних джерел

- [1] Андрієвська О. В. Конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина: питання окремих елементів. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 4/1. С. 54–59.
- [2] Андрієвська О. В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 3–8.
- [3] Андрієвська О. В. Про конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Вип. 7. С. 83–86.
- [4] Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. : 12.00.02. Київ, 2018. 20 с.

- [5] Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Самоврядна парадигма у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності: до визначення змісту, ролі та значення. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. 2023. № 1 (6). С. 27–37. doi: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-3.
- [6] Братасюк В. М., Братасюк М. Г. Принцип визнання як необхідна засада становлення людини-особистості як суб'єкта права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1 (21). С. 22–28. Doi: 10.33270/02212101.22.
- [7] Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування. Харків, 2017. 608 с.
- [8] Чубоха Н. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 105–110.
- [9] Федик С. Є. Застосування принципу пропорційності у судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Т. 63. С. 302–305. (Серія «Право»). doi: 10.24144/2307-3322.2021.63.53.
- [10] Foran M. P. The rule of good law: form, substance, and fundamental rights. *The Cambridge Law Journal*. 2019. Vol. 78 (3). P. 570–595. doi: 10.1017/S0008197319000618.
- [11] Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. М. Олійник, А. Королишин. Львів : Літопис, 2002. 556 с.
- [12] Каленіченко Л. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 12–17. doi: 10.32840/1813-338X-2020.1-1.2.
- [13] Кельман М. С., Кельман Р. М. Правові обмеження – специфічний метод правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Т. 1. № 82. С. 71–78. (Серія «Право»). doi: 10.24144/2307-3322.2024.82.1.9.
- [14] Колодій А. М., Тернавська В. М. Законодавче упуцнення: нормативні та доктринальні аспекти розуміння, виявлення та усунення. *Нове українське право*. 2024. № 3. С. 60–68. doi: 10.51989/NUL.2024.3.7.
- [15] Комзюк М. А. Поняття, зміст, види та форми обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 52–58.
- [16] Курило М. П., Ясинок Д. М. Законодавчі прогалини та судова правотворчість: взаємозв'язок понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 77–82. doi: 10.32782/392246.
- [17] Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 9–15. doi: 10.32782/39221463.
- [18] Олійник Ю. В. Політико-правові ідеї Фрідріха гаєчка щодо розвитку та значення концепції правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 81. Ч. 1. С. 73–80. (Серія «Право»). doi: 10.24144/2307-3322.2024.81.1.11.
- [19] Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини. Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 15 вересня 2012 р.). О. 2012. С. 294-310.
- [20] Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15–35. doi: 10.31359/1993-0909-2022-29-3-15.
- [21] Раданович Н. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання в Україні: суб'єктна характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 16–22. doi: 10.32782/рyuv.v2.2023.3.
- [22] Самбор М. Проблеми правозастосування у сфері використання та здійснення права на свободу мирних зібрань: практика загальних судів першої інстанції у справах про адміністративні правопорушення в умовах правового режиму воєнного стану. *Вісник Луганського національно-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 195–213. doi: 10.33766/2786-9156.105.195-213.
- [23] Шаповал В. М. Філософія права. Частина I. Історія філософсько-правових вчень. Харків, 2005. 156 с.
- [24] Шершель О. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 103–108. doi: 10.33270/02222402.103.
- [25] Шинкар Т. І. Організаційні та правові засади обмеження права на інформацію в інтересах національної безпеки : монографія. Львів, 2023. 392 с.
- [26] Цувіна Т. А. Формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 197–203. doi: 10.32849/2663-5313/2020.11.34.
- [27] Ярошенко О. М., Синчук С. М., Раданович Н. М. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання і практика Конституційного суду України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 4. С. 66–92. doi: 10.31359/1993-0909-2022-29-4-66.
- [28] Заморська Л. І. Нормативний аналіз фактичних форм обмеження прав людини. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 8–13.
-

Limitation of Human Rights and Freedoms by Forms

SHERSHEL OIha

Postgraduate Student of the of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0874-3138>

Abstract. For legal regulation of social relations, it is important to choose the appropriate form of limitation on human rights and freedoms. For example, the introduction of restrictive measures during emergencies and martial law has demonstrated the need for their adjustment (from a complete ban on certain actions to the conditionality of the exercise of rights under certain circumstances) depending on the current situation. The purpose of this article is to define the concept of the form of limitation of human rights and freedoms, taking into account the philosophical and legal aspect, to distinguish the forms of such restrictions, and also to indicate on the basis of which acts they may be regulated. The methodological basis was the dialectical method, which allowed the study of the unity of the content and form of human rights restrictions, the primacy of content over form. The structure of methodological approaches in the analysis of Ukrainian legislation includes systematic and comparative methods. The axiological approach was applied when considering the issue of the unity of the substantive and formal in the definition of the rule of law. Research results. The author substantiates that the choice of the form of restrictions on human rights and freedoms is determined by the purpose of such restrictions and emphasises the importance of timely replacement of the 'outdated' form with a more appropriate one depending on the circumstances (economic, social, natural and other factors). Ignoring this requirement will lead to the ineffectiveness of human rights restrictions and their levelling. The study notes that, given that the Constitution and laws of Ukraine regulate general issues of limitation on human rights (defining general rules of conduct in relation to an indefinite number of persons), on the basis of and in accordance with their provisions, the procedure for applying restrictive measures, including adaptation to specific circumstances and selection of the most optimal form of restriction of human rights and freedoms, may be carried out at the level of by-laws and court decisions. The scientific novelty of the publication is the author's definition of the forms of restriction, and the abolition of a constitutional human right as one of them. Practical significance. Determination of the form of restriction of human rights and freedoms is important in assessing the legality of such restrictions and influences the formulation of the criteria for the admissibility and proportionality of their establishment.

Keywords: human rights; forms of limitation; prohibitions; legislative omissions; cancellation of components of law; rule of law.